

УДК 94(477)

Ростислав Котовський

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НКВС У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ У 1939–1941 РР.

У статті висвітлюється політика радянської влади через силові структури – репресивну діяльність органів державної безпеки, що заклали подальші протиріччя і несприйняття місцевим населенням сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: радянська політика, українські націоналісти, польське підпілля, збройний опір, депортації.

Упродовж століть Західну Волинь, Східну Галичину, частину Полісся, Північну Буковину та Хотинщину, які дістали збірну назву "Західна Україна", заселяли, окрім автохтонного українського населення, різні народи – поляки, євреї, румуни, німці, вірмени, чехи та ін. Складною була їхня історична доля. Шлях до волі тісно переплітався з суспільно-політичним та соціально-економічним життям численних національних меншин регіону. Саме для розбудови дружніх стосунків нині є невідкладна потреба в об'єктивному висвітленні сторінок історії. У вересні 1939 р. у західноукраїнський регіон переносилася апробована в СРСР модель модернізації суспільства – радянська, складовою частиною якої були карально-репресивні органи. Радянська базувалася на відвертому насильстві й приховувала сталінську диктатуру. Відповідно до стандартів усього СРСР форсованими методами була здійснена уніфікація життя регіону.

Головними складовими уніфікації виступали: усунення плюралізму громадсько-політичних форм життя (ліквідація багатопартійності); націоналізація промисловості, майна та природних ресурсів; ліквідація приватновласницького сектору; одержавлення продуктивних сил села – створення соціалістичних господарств (радгоспи, машинно-тракторні станції, колгоспи, артіль); насадження єдиної ідеології та невід'ємної складової – воєвничого атеїзму; директивне втручання в сферу освіти, культури й релігії.

Актуальність і суспільно-практичне значення обраної теми наукового дослідження зумовлюється тим, що глибинні суперечності теперішнього кризового стану регіону закладені радянською командно-адміністративною системою та чекають свого подальшого наукового вирішення.

Мета статті – розкрити механізм та наслідки діяльності радянських спецслужб на новоприєднаних територіях СРСР. На основі принципів історизму, об'єктивності, спираючись на широку джерельну базу, насамперед неопубліковані архівні документи, проаналізувати засоби, методи й особливості проведення радянської західноукраїнського регіону й відповідно, пов'язані із цим зміни та наслідки, що відбулися в суспільстві.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: з'ясувати ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми; дослідити місце і роль репресивних органів у процесі радянської західноукраїнського регіону.

Об'єкт – особливості політики партійно-радянської влади на західноукраїнських землях, предмет – методи та засоби її реалізації.

Заповненню істотних прогалин у дослідженні історії західноукраїнських земель присвячені окремі монографічні дослідження І. Андрухів і А. Француза [1], В. Барана і В. Токарського [2], Д. Веденєєва і І. Биструхіна [3], О. Добржанського, Ю. Макара, О. Масана [4], М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка [5], Т. Марусик [6], О. Рубльова і Ю. Черченка [7], М. Сеньківа [8], Б. Яроша [9] та багатьох інших науковців. У вказаних працях дослідники об'єктивно аналізують документи центральних партійних, господарських, радянських органів влади, місцевих партійних комітетів, рад депутатів трудящих та періодику.

Історичний досвід міжнародних взаємин, у тому числі й негативний, важливо знати, щоб винести із нього практичні уроки та висновки. Ставлячи питання про причини польсько-українського конфлікту у воєнні роки, їх слід шукати в довоєнній політиці урядів Другої Речі Посполитої щодо українців, а не сприйняття другого приходу радянської влади в 1944 р. – політикою радянської західноукраїнського регіону у 1939–1941 рр.

На приєднаних 17 вересня 1939 р. територіях Західної України динамічно будувалася радянська політична система. Її становлення бере початок від таємної директиви народного комісара НКВС СРСР Л. Берії за № 720 "Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії" від 15 вересня 1939 р., виданої за дві доби до перетину робітничо-селянською Червоною армією польського кордону. Зокрема, нарком НКВС Української РСР І. Серову наказувалося організувати п'ять оперативно-чекістських груп у складі Київського

Особливого військового округу, які у свою чергу ділилися на підгрупи відповідно до кількості територіальних дільниць. На них покладалося завдання взяття під контроль найважливіших об'єктів (телеграфи, пошти, банки, архіви, тюрми, залізничні мости, депо, друкарні). Особливу увагу зверталось на арешти представників урядової адміністрації (поліції, прикордонної охорони, Генерального штабу, воєвод та їхніх помічників) та "відомих представників з-поміж поміщиків, князів, дворян і капіталістів". До списку потрапили керівники польських, білоруських, російських і українських політичних партій та організацій. Органи НКВС мали списки, заздалегідь підготовлені радянським консульством у Львові, а також були використані архіви польських поліцейських станиць у всьому краї. Відразу після "більшовицького возз'єднання" розпочався широкомасштабний терор органами НКВС. У числі перших арештовувалися офіцери, судді, прокурори, адвокати, службовці, землевласники, банкіри, професори, політичні і громадські діячі, у більшості за національністю поляки. Їхню державницьку діяльність у "свій – здобутій кров'ю двох століть боротьби – Другій республіці" було визнано контрреволюційною й антирадянською. За ними депортації підлягали польські військові і цивільні осадники, лісники, учителі, священики, державні службовці нижчих рангів, родичі раніше заарештованих осіб і т. д. [10, с. 163].

Оперативні групи НКВС, виробивши власну тактику "ізоляції ворогів народу" в 20–30-х роках ХХ ст. та враховуючи специфіку регіону, розгорнули широкомасштабні заходи, що супроводжувалися арештами, виселеннями за політичними, соціально-становими, релігійними ознаками. "Правовою підставою" для боротьби з "класовими ворогами" став наказ НКВС СРСР "Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною розробкою" від 11 жовтня 1939 р. Офіційно обласні управління та міськрайвідділи НКВС і робітничо-селянської міліції (РСМ) було створено наказом Л. Берії "Про організацію органів НКВС Західної України" та "Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами" від 6 листопада 1939 р., тобто після рішення позачергової сесії Верховної Ради СРСР від 1 листопада про включення Західної України до складу СРСР [11, с. 318].

Ще задовго до включення Західної України до складу УРСР і СРСР оперативні групи НКВС, що прийшли разом із Червоною армією, активно розпочали знешкоджувати "ворожі елементи". Новостворена тюремна мережа функціонувала на основі "Положення про тюрми НКВС СРСР для осіб, які перебувають під слідством", затвердженого наказом НКВС СРСР від 28 липня 1939 р. Так, у п. 2 положення вказувалося, що в'язниці створюються в союзних, автономних республіках і УНКВС країв через тюремні відділи (відділення) при УНКВС. Арешти "ворожих соціалістичному ладу елементів" розпочалися на основі таємного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР № 001223 від 11 жовтня 1939 р. До нього додавалася спеціальна інструкція, що визначала механізм проведення акції. Осіб, які могли становити загрозу новому режиму із місцевого населення, поділено на 18 груп ("в силу свого соціального і політичного минулого, національно-шовіністичних настроїв, релігійних переконань, моральної й політичної обмеженості").

На кінець вересня 1940 р. у приєднаних західних областях, Північної Буковини та Південної Бессарабії вже функціонувало 26 в'язниць і дві внутрішні в'язничні камери з лімітом на 8228 в'язнів та штатом працівників на 1695 осіб. Цього ліміту ніколи не дотримувалися. Лише у жовтні-грудні 1939 р. у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській та Тернопільській областях арештовано 9667 осіб. Упродовж 1940 р. – 41585 осіб, а за два перших місяці 1941 р. – 3052 особи. Усього – 54304 особи (21449 поляків, 19982 українці, 12695 євреїв, 178 білорусів) [11, с. 318].

За декілька тижнів тоталітарний режим опанував ситуацію як у містах, так і сільській місцевості. Всеохоплюючий контроль партійно-радянської влади, свавілля спецслужб почали проявляти свою істинну сутність. Офіційно радянська влада "не виступала" проти польського, українського чи єврейського народу, а лише "проти ненависних поміщиків та буржуазії", тобто "гнобителів". Знищенню підлягали національні еліти, свідомі й освічені особистості, що символізували "західну контрреволюцію". Переслідувань зазнали видатні діячі політичних партій і громадських організацій, науки і культури, державні службовці, підприємці, адвокати, учителі, священики різних національностей. Усі, хто не вписувався у нову політичну систему, підлягали арешту і різноманітним покаранням. Це були авторитетні провідники тієї чи іншої національної спільноти, які отримали фахову чи теологічну освіту у європейських навчальних закладах і своєю щоденною працею заслужили повагу серед земляків. Усіма доступними засобами тоталітарний режим намагався знищити своїх опонентів морально і фізично.

Одночасно органами НКВС велася оперативна робота із ліквідації підпільних структур Організації українських націоналістів (ОУН) і польського націоналістичного підпілля. Для боротьби з підпіллям використовувалися брутальні методи. Радянські репресивні органи провадили масштабні заходи щодо формування своєї агентурно-інформаційної мережі. Унаслідок поразки польської армії

на фронтах – ОУН, як один із варіантів, планувала підготовку та проведення повстання в Галичині та Волині. Дочекавшись відступу поляків, підпільні групи повинні були долучитися до Українського Легіону, який мав прибути разом із німецькими військами і зорганізувати з ним українське військо та проголосити "Українську Самостійну Соборну Державу" (один зі слідчих НКВС витлумачив її назву як "Українську самостійну селянську державу"). Найбільшими осередками повстанської боротьби стали Миколаївщина, Стрийщина й Сколівщина, де впродовж 10–15 вересня 1939 р. розгорілися локальні бої між українськими повстанцями та польською поліцією, підсиленою військом. У звіті "Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 р." сказано, що виступи підготовлені членами ОУН, відбулися у 20 повітах і 183 місцевостях. Утрати ОУН становили 160 убитими та 53 пораненими, утрати польської сторони – 796 убитими і 37 пораненими [12, с. 393].

Дослідник А. Жив'юк стверджував, що 2–3 вересня 1939 р. саме на Волині, у с. Дермань (тодішньої Мізоцької гміни Здолбунівського повіту Волинського воєводства) відбулося перше з початком війни антипольське збройне повстання у Західній Україні. "Слідчі та каральні органи НКВС уникли у своїх вердиктах прямої оцінки дерманського повстання: з одного боку, організувала його ненависна їм ОУН із метою утворення самостійної України, а з іншого, повстанці виступили проти не менш ненависних для радянської влади польських осадників, поліцейських і польського уряду" [13, с. 325].

Краківський центр ОУН скерував досвідчених підпільників Д. Мирона й Л. Зацного, які зуміли швидко сформувати крайову екакутиву. Політичний провід ОУН уважав, що найбільш сприятливий момент початку повстання – вступ СРСР у війну з Німеччиною, Туреччиною чи балканськими країнами. Самостійні збройні виступи заборонялися, а основні зусилля скеровувалися на гуртування сил і розвідувальну роботу. Згідно з даними НКВС УРСР, у 1939–1940 рр. у західних областях республіки в ході оперативної роботи та військових операцій заарештовано майже 5,4 тис. учасників "українських контрреволюційних організацій". За вказаний період до вищої міри покарання засуджено 32 особи. Згідно зі статистикою НКВС УРСР, на 1 січня 1941 р. у західних областях республіки "залишилися притягнутих і заарештованих" – 3232 особи, з них членів ОУН – 2812 [2, с. 125]. Однак статистика не враховувала даних про арешти, здійснені особливими відділами військових округів.

Німецько-радянська окупація Другої Речі Посполитої викликала масовий опір із боку різних соціальних прошарків польського суспільства, який вилився у створення підпільних організацій військового характеру. Уже в ході вересневих боїв 1939 р. почали стихійно виникати конспіративні групи, пов'язані з різноманітними політичними партіями і молодіжними об'єднаннями ("Стшельци", "Ридз-Смігла", "Служба звиценству Польські" – СЗП, очолювану генералом М. Токажевським-Карашевичем). Польський еміграційний уряд у Франції на чолі з генералом В. Сікорським 13 листопада 1939 р. видав наказ про заснування Союзу збройної боротьби (СЗБ-ЗВЗ – "Зв'язок валькі збройней", із 1942 р. – Армія крайова) – таємної військової організації, що була складовою частиною Війська польського і мала об'єднати розрізнені сили руху Опору. Територія довоєнної Польської держави поділялася на 6 регіонів (обшарів), один з яких – Львів (№ 3) – охоплював колишні Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське воєводства. Особи, що вступали до організації, складали присягу: "Я даю присягу, кладучи руки на хрест перед Божою королевою корони польської, що буду берегти честь польську, а також буду, не шкодуючи сил, не шкодуючи життя, до останньої каплі крові віддавати себе справі відновлення Польщі" [14, с. 294].

У обшарі СЗБ Львів сформувалися дві окремі організаційні структури – СЗБ-1 і СЗБ-2, між якими відразу виник конфлікт. Він пояснювався політичними розбіжностями, що існували між проводами обох груп. Лідери СЗБ-1 дотримувалися переважно ендецьких поглядів ("ягеллонської ідеї"), а СЗБ-2 – належали до табору пілсудчиків (доктрини "польського прометеїзму"). Обидві організації робили спроби встановити стосунки з українськими політичними колами, СЗБ-1 з петлюрівськими, а СЗБ-2 – з митрополитом А. Шептицьким, однак всіляко протистояли ОУН. Комендантом регіону СЗБ-1 був полковник В. Жебровський, його заступником – полковник З. Зайончковський, начальником штабу – майор А. Левіцький. Чисельність організації стрімко зростала, що негативно позначилося на конспірації. У вироку Львівського обласного суду, що в листопаді 1940 р. розглядав справу з обвинувачення 14 членів СЗБ-1, мовилося про 20 тис. членів. Комендантом СЗБ-2 став підполковник Я. Соколовський, його заступником – майор З. Добровольський, а начальником штабу – майор А. Кльоц. Діяльність СЗБ скеровувалася на політичну, військову та ідейну протидію радянській владі у Західній Україні [2, с. 132].

Радянські спецслужби вистежили польське підпілля і розкрили невеликі склади зброї, що, зазвичай, зберігалася в склепах на кладовищах чи у лісових масивах. Органи НКВС зуміли глибоко проникнути в польську конспіративну мережу, заарештувавши керівний склад і актив підпілля. Упродовж 1939–1940 рр. було викрито 63 великі та 269 дрібних польських таємних організацій, що діяли у західних областях УРСР. За цей час заарештовано майже 9,9 тис. осіб, причетних до

польського підпілля. До вищої міри покарання засуджено 124 особи [2, с. 134]. Діяльність підпілля паралізували випробуваними фізичними і психологічними методами впливу, добивалися зізнання підсудних у "злочинах", а також чекісти видумували неіснуючі організації, фальсифікували справи.

Радянське керівництво, опираючись на інформацію своїх спецслужб, робило реальні висновки про політичну ситуацію в регіоні. Вона зводилася до того, що "контрреволюція "крєпко" підняла голову. Що характерно? Те, що всі націоналісти об'єдналися. Уже немає бундівців, радикалів, ні партій усяких інших відтінків. Вони працюють єдиним фронтом..." [15, арк. 46–47]. Як бачимо, незважаючи на загрози з національними колами, радянська влада мала підстави для розпалювання ворожнечі між українцями, поляками і євреями. Влада небезпідставно не довіряла місцевим жителям.

Значна увага приділялася працівниками органів НКВС боротьбі з "контрреволюційною пропагандою", адже саме ринки ("торги") ставали "вогнищами її розповсюдження". На працівників НКВС покладалося важливе політичне завдання – вилучувати "ворожих агітаторів". Масового поширення набули чутки на зразок: "Скоро прийде Гітлер і побудує самостійну Україну". Зі сторони окремих приїжджих осіб зі східних областей звучало – "дали вам петлю на шию й все" [16, арк. 2].

Агентура збирала висловлювання, що стосувалися як інтелігенції, відомих громадсько-політичних діячів, так і звичайних громадян. Співробітники НКВС прискіплювали вивчали документацію колишніх воєводських управлінь, політичних партій і громадських організацій у спеціальних фондах місцевих архівів і бібліотек, переглядали пресу та публікації. Будь-яка інформація, що свідчила про участь у національно-визвольному русі, навіть 10–20 річної давності, давала підстави для занесення особи до "чорного списку".

Новим напрямом у роботі НКВС став контроль над біженцями з території Польщі, окупованої Німеччиною. Згідно з неповними даними, лише у Станіславській області на початок 1940 р. їх нараховувалося 5680 осіб. Кількісні показники не були постійними, оскільки в силу різних обставин, біженці уникали офіційної реєстрації та нелегально переходили кордон у різних напрямках. У Львові, зібралася чи не половина всього контингенту біженців. Центр спеціально відряджав своїх уповноважених осіб для набору із числа біженців бажаючих працювати на різноманітних підприємствах СРСР. Біженці, під час процедури реєстрації, виявляли бажання переїхати на постійне місце проживання у такі міста СРСР як Одеса, Батумі, Мурманськ, Астрахань, а дехто взагалі за кордон у капіталістичні країни. Звичайно, що ці наміри залишилися формальними, а їх всіх в обов'язковому порядку відправляли, згідно з планами вищого партійного керівництва "куди потрібно". У перші дні нового 1940 р. організовувалися перші ешелони під охороною відділів НКВС маршрутом "Грузія-Вірменія-Азербайджан". Щодо національності біженців, то згідно зі списками, у яких вказувався рік народження, місце попереднього проживання, спеціальність – у домінуючій більшості це єврейські сім'ї, котрі встигли покинути територію Польщі, окуповану німецькими військами. Вони знали про гітлерівські методи "розв'язання єврейського питання". Примусова депортація, незважаючи на те, що вони не мали дійсних чи уявних провин супроти радянської влади, врятувала біженців-євреїв від Голокосту періоду Другої світової війни [17, арк. 7].

Цю проблему секретар Станіславського обкому КП(б)У тов. Груленко прокоментував наступним чином: "Треба, щоби всі біженці виїхали. Нам треба їх всіх виселити. Не наwerbувати, а виселити. Хочуть вони цього, чи не хочуть – нас це мало цікавить. Тут їм робити нічого і вони повинні бути звідси вивезені. Тих, хто не хоче, будемо самі вивозити, а карточки (тобто документи) потім оформимо. Хто не захоче сфотографуватися й переховуватиметься, запишемо його так щоби він і не знав. Прийде наша людина з гвардійцем і вивезуть його автобусом до ешелону" [17, арк. 8]. Питання вирішувалося в примусовому порядку.

Трагедією для місцевих жителів стали депортації, тобто виселення з місць постійного проживання як захід політичного переслідування та адміністративного покарання. Цими акціями переслідувалася мета зруйнувати й дезорганізувати структури польського державного апарату, а також знищити соціальну базу з котрої в майбутньому міг би формуватися організований опір. В розряд ворогів радянської влади потрапили не лише ті, хто виступав зі зброєю в руках чи критично оцінював методи її діяльності, а й ті, хто ставився до неї абсолютно похмуро. Підставою до виселення був не тільки національний чи соціальний критерій, депортації підлягали особи, котрі могли б бути противниками сталінському режиму із часом. Першими вночі з 9 на 10 лютого 1940 р. під виселення потрапили польські військові та цивільні осадники і лісники. У західноукраїнських областях і районах були організовані "трійки", які розглядали справи депортованих. Ними керували начальники обласних управлінь НКВС. Без слідства і суду, навіть письмового звинувачення, здійснювалося адміністративне виселення населення в Архангельську, Вологодську, Новосибірську, Омську, Ярославську та інші області Росії.

На підставі складених заздалегідь списків, депортації із Західної України підлягали 17807 сімей, або 95193 особи, котрі проживали у 2054 населених пунктах. На кожного виселенця складалася персональна анкета. Розглянемо механізм виконання акції за матеріалами партійного архіву Станіславського обкому КП(б)У. Протокол № 14 від 27 січня 1940 р. засідання бюро обкому КП(б)У "Про реалізацію постанови Політбюро ЦК КП(б)У в зв'язку з виселенням осадників і лісної сторожі", наголошував на тому, що до операції залучено "оперскладу НКВС в кількості 180, оперскладу УРСМ – 159 і рядових – 656, всього 995 осіб" [18, арк. 177]. Для проведення "безпосереднього виселення" виділялося в розпорядження обласної трійки НКВС – партійного активу 770, рядових перевірених робітників місцевих радянських органів 1119 і комсомольців 250, тобто 2139 осіб. Секретарі райкомів КП(б)У й голови райвиконкомів забезпечували прийом і охорону майна виселених, "для чого виділялося по лінії місцевих комітетів 920 чоловік із розрахунку – 1 на 2 виселені сім'ї" [18, арк. 179]. Згідно з підрахунками польського історика Г. Мазура лише упродовж лютого – червня 1940 р. із західних областей УРСР депортовано 168900 осіб [19, с. 209].

Радянський апарат контролю і нагляду завдавав підпілля, особливо польському, значних і відчутних втрат. Колишні методи конспіративної діяльності, набуті в зовсім інших умовах, виявлялися непридатними. Діяльність органів НКВС була набагато ефективнішою, ніж німецької поліції. Радянська влада спромоглася схилити до співпраці деякі кола українців, євреїв, білорусів, і навіть поляків. Органи НКВС вправно використовували суспільні, політичні й національні суперечності серед населення регіону, а також співпрацювали з гестапо. Проявом цієї співпраці були двосторонні конференції, що відбулися у березні 1940 р. в Кракові та на віллі "пан Тадеуш" у Закопаному [20, с. 267].

Отже, радянська влада як у перші місяці, так і в подальшій практиці, вдавалася до різноманітних тактичних заходів з метою поширення впливу на загальне сільське населення. Проте навіть найбільш вразливі верстви населення не мали гарантій своєї безпеки. Вистачало надуманих звинувачень недоброзичливих сусідів у приналежності "до націоналістичних угруповань" чи "антидержавних висловлювань" і органи НКВС "забирали назавжди". Люди боялися не тому, що почували за собою якусь провину, хоча більшість інтелігенції за часів Польщі була членами різноманітних політичних партій, товариств, спілок, читалень, гуртків, секцій, гнізд, яких могло нараховуватися кілька десятків у великих населених пунктах. Вони боялися виявитися жертвою свавілля, наклепу. Вистачало фальшивого доносу і – ув'язнення, з якого поверталися лише одиниці. Охочих писати фальшиві доноси з різних мотивів було чимало. Довести свою невинність було практично неможливо. Під жорна сталінської репресивної машини потрапило багато невинних. Це породжувало масовий страх та недовіру до нової влади.

Депортації набули чітко регламентованого характеру з боку влади. 2 березня 1940 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанови № 13/114 і 289–127 сс ("цілком таємно") про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і "контрреволюційних" організацій. Чергова масова депортація розгорнулася через два місяці, тобто часу повернення порожніх вагонів із супроводом підрозділів НКВС із Сибіру назад. Уночі з 12 на 13 квітня 1940 р. відбулося наступне відправлення із західноукраїнських земель контингенту так званих "адміністративно-висланих". Серед них були не лише польські, а й українські, єврейські родини, що належали до заможних верств населення. Механізм проведення чергового виселення не відрізнявся від попереднього. Вночі або на світанку до попередньо визначених будинків прибувало декілька осіб, працівники НКВС, міліція або військові. Їм надавали допомогу місцеві представники влади і активісти. Серед депортованих в основному були жінки, діти, особи похилого віку, тобто члени сімей заарештованих. Виселенню підлягали усі родичі, які вели із сім'єю спільне господарство. Згідно з підрахунками російського дослідника О. Гур'янова загальна кількість депортованих сягала 61 тис. осіб. У ніч з 28 на 29 червня 1940 р. розпочато операцію з виселення біженців. Дослідник З. Карпус наводить чисельність у 52617 осіб. За національним складом: євреї – 84,6 %, поляки – 11 %, українці – 2,3 %, білоруси – 0,24 %, німці – 0,16 % [21, с. 326].

Майже рік тривала перерва між масовими депортаціями населення західноукраїнських областей. Улітку 1940 р. СРСР приєднав Литву, Латвію, Естонію, Бессарабію і Буковину. Робота органів НКВС скеровувалася на будівництво "широким фронтом" на цих територіях нового суспільного ладу за радянським зразком. У поході в Румунію брали участь оперативно-чекістські групи, на які покладалися важливі завдання – "вилучення всієї агентури". Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення "Про роботу воєнних трибуналів на території Бессарабії і Північної Буковини". Трибунали отримали право розглядати справи не тільки про "контрреволюційні злочини", а й "спекуляцію". Відповідно до наказу НКВС СРСР "Про порядок вислання у віддалені північні райони

СРСР членів сімей зрадників батьківщини, які втекли або здійснили переліт за кордон" від 10 грудня 1940 р., репресіям підлягали не лише безпосередні учасники українського чи польського націоналістичного підпілля, а й члени їх сімей. Це стосувалося тих членів націоналістичних організацій, які перейшли в німецьку окупаційну зону або перебували на нелегальному становищі. Якщо сім'я не могла надати органам НКВС достовірної інформації про їх місцеперебування, то це прирівнювалося до "втечі за кордон" [11, с. 319].

На початку лютого 1941 р. з Наркомату внутрішніх справ СРСР виділено Наркомат державної безпеки (НКДБ), їх очолювали відповідно Л. Берія та В. Меркулов. Того ж місяця поряд з НКВС УРСР став діяти НКДБ УРСР (ними керували відповідно В. Сергієнко та П. Мешик). Силові структури продовжували боротьбу з націоналістичними підпіллями, оскільки покінчити з ними – навіть після масових арештів і депортацій – влада не могла. 14 травня 1941 р. секретарем ЦК і головою Раднаркому Й. Сталіним підписана спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 1299–526 сс "Про виселення ворожого елементу із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії", у якій наголошувалося на проведенні акції з очищення прикордонних територій, приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. Четверта депортація припала на 22 травня 1941 р. і значною мірою скеровувалася проти національно свідомого українства. Вона охопила інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім'ї арештованих (3073 родини, тобто 11476 осіб). З початком німецько-радянської війни ешелони із депортованими зазнали повітряних ударів німецької авіації. Одним із кривавих злочинів сталінського режиму на території західноукраїнського краю стали масові жорстокі розправи з особами, які перебували у в'язницях на початок німецько-радянської війни. З Москви, надійшла телеграма за підписом Л. Берії, у якій наказувалося в'язнів, що перебували під слідством, а також засуджених за контрреволюційну діяльність, розстріляти [22, с. 128–129].

Таким чином, з вересня 1939 р. для населення західних областей України розпочалися чергові трагічні часи, словами пропаганди – "революційні". У пам'яті мешканців регіону ще зберігалися лихоліття Першої світової (головний театр військових дій ворогуючих сторін), польсько-української війни, "великої депресії 1929–1932 рр.", пацифікації та дискримінації. Під час проведення радянізації західноукраїнського регіону, за різними підрахунками, майже чотириста тисяч мешканців втратили власність і свободу, тисячі – життя. Радянська влада та її прихильники ставилися до таких масових "чисток" серед населення "в ім'я творення нового ладу" цинічно.

Населення, виховане на правових традиціях Австро-Угорщини, Російської імперії та Польської республіки, за декілька місяців зрозуміло суть радянської влади. За облудними обіцянками "щасливого і заможного життя" стояла сталінська тоталітарна система, що знищувала за лічені дні цілі соціальні верстви. Системний терор з боку органів державної безпеки проти "ворогів народу", неблагонадійних – до котрих потрапив кожний двадцятий мешканець, сприяли тому, що частина місцевого населення сприйняла прихід німців у червні 1941 р. з деяким полегшенням. За неповних два роки жертвою державного терору стала значна частина мешканців краю, до яких прийшла з "визвольним походом" робітниче-селянська Червона армія.

Отже, діяльність органів НКВС у західноукраїнських областях у 1939–1941 рр. носила репресивний характер через використання силових методів, що вело до несприйняття як їхніх дій, так і радянської влади в цілому навіть тією частиною населення, яка ставилася до неї прихильно чи лояльно.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Івано-Франківськ; Рівне: Таля, 2001. – 336 с.
2. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941рр. / В. Баран, В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
3. Веденєєв Д. В., Биструхін І. Г. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденєєв, І. Г. Биструхін. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.
4. Добржанський О. В., Макар Ю. І., Масан О. М. Хотинщина: історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 416 с.
5. Литвин М. 1939: Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
6. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція і реальності її діяльності (40 – 50-ті рр. XX ст.). Монографія / Марусик Т. В. – Чернівці: Рута, 2002. – 464 с.
7. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки XX ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с.
8. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. XX ст. / М. В. Сеньків. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.
9. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.
10. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах: [в 3-х т.] / Михайленко П. П., Кондратьєв Я. Ю. – Т. 2. 1926 – 1945. – К.: Генеза, 1999. – С. 163.
11. Дем'янчук Т. Взаємодія органів НКВС та

кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939–1941 рр. / Т. Дем'янчук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис. До 100 річчя від народження Степана Бандери. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15–16. – С. 318–321. 12. Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. / А. Руккас // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [за ред. К. Кондратюка]. – Дрогобич: [б. в.], 2002. – 495 с. 13. Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині: Дерманське повстання / А. Жив'юк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис. До 100 річчя від народження Степана Бандери. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15–16. – С. 321–326. 14. Давидюк Р. Ставлення радянської влади до російської та польської громад на Рівненщині у 1939–1941 рр. / Р. Давидюк // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30–31 жовтня 2006 р.) – К.: "Зовнішторгвидав", 2007. – С. 284–296. 15. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. П–1, оп. 1, спр. 5, 60 арк. 16. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 65, 48 арк. 17. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 72, 20 арк. 18. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 13, 184 арк. 19. Кондратюк К. Демографічні втрати України у період Другої світової війни / Костянтин Кондратюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 2. – С. 209–214. 20. Яровий В. Польське підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр. / В. Яровий, І. Ільюшин // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Вид-во "Плай", 1997. – С. 265–268. 21. Надольський Й. Сталінська депортаційна політика і зміни етнічної структури населення західних областей України / Й. Надольський // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30–31 жовтня 2006 р.) – К.: "Зовнішторгвидав", 2007. – С. 322–331. 22. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали: в 2 кн. – Кн. 2. – К.: Військо України, 1994. – 688 с.

Ростислав Котовський

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ НКВД В ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ОБЛАСТЯХ В 1939–1941 ГГ.

В статье освещается политика советской власти в связи с использованием силовые структуры – репрессивную деятельность органов государственной безопасности, которые в свою очередь, заклали дальнейшие противоречия и невосприятие местным населением сталинского тоталитарного режима.

Ключевые слова: советизация, украинские националисты, польское подполье, вооруженное сопротивление, депортации.

Rostyslav Kotovsky

ACTIVITIES OF NKVD IN THE WESTERN UKRAINE IN 1939–1941

The article reveals the politic of Soviet power through power structures – the repressive activities of state security, which in their turn laid the contradictions and further rejection of the local population of Stalin's totalitarian dictatorship.

Key words: Sovietization, Ukrainian nationalist, Polish underground work activity, militari rebuff, deportations.

УДК 94(477) 1941–1944

Геннадій Полетаєв

ОУНІВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ (1941–1944 РР.)

У статті проаналізовано систему оунівського підпілля на Житомирщині упродовж 1941 – початку 1944 рр. Визначено особливості розбудови націоналістичної мережі, характер зв'язків з місцевим населенням, роз'яснення принципів її функціонування.

Ключові слова: оунівське підпілля, ОУН(б) на Житомирщині, пропагандистська діяльність, націоналістична мережа, рух Опору.

Актуалізація наукового пошуку, пов'язаного із проблематикою Другої світової війни висуває на сьогодні нові питання, що стосуються національного руху Опору в Україні.

Наукова новизна ґрунтується на тому, що автор вперше досліджує систему оунівського підпілля на Житомирщині як цілісне явище.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси, що відбувались на Житомирщині упродовж 1941–1944 рр.